

NOWE DANE DOTYCZĄCE CMENTARZY ŻYDOWSKICH W DAWNYM POWIECIE OLKUSKIM, W GRANICACH ADMINISTRACYJNYCH DO 1975 R.

W numerze trzecim „Ochrony Zabytków” z 1998 r. zamieszczono ciekawy artykuł Dariusza Waleriańskiego poświęcony cmentarzom żydowskim województwa katowickiego. Ponieważ materiał do tego artykułu, jak zaznacza autor, powstał w latach 1991–1992, warto dodać teraz, pod koniec dekady, a zarazem wieku, kilka uzupełnień. Dotyczą one cmentarzy z terenu dawnego powiatu olkuskiego przed reformą administracyjną z 1975 r.

Przyjmując zastosowany przez autora podział obiektów cmentarnych na trzy kategorie w zależności od występowania na nich, bądź nie, nagrobków, należałoby obecnie dokonać kilku korekt. Polegać one powinny na przeniesieniu cmentarzy przyporządkowanych kategorii I, czyli takich, na których zachowały się nagrobki, do kategorii II — oznaczającej w tej chwili tylko miejsca pocmentarne. Cenne byłoby również poszerzenie zastosowanego przez autora podziału o informacje dotyczące stanu zachowania obiektów. Jest to o tyle istotne, gdyż poza zdewastowanymi cmentarzami żydowskimi znajdują się też na terenie województwa katowickiego obiekty dobrze zachowane. Piszący te słowa skoncentrował się tylko na kilku cmentarzach, które są mu najlepiej znane, rozpoczynając od rodzinnego Olkusza. Trzeba tutaj zaznaczyć,

1. Bogato zdobiona tumba ze starego cmentarza żydowskiego w Olkuszu (XVIII w. ?) Wszystkie fot. D. Rozmus

1. Lavishly decorated tomb from the old Jewish cemetery in Olkusz (eighteenth century?). All photos: D. Rozmus

1. R. Pytel, Wzmianka o Olkuszu oraz o kopalniach złota, srebra i soli w Polsce w XI wieku, „Slavia Atiqua”, t. XVII, 1970, s. 171–177.
2. Georgius Agricola w *De veteribus et novis metalis*, wspomina o „znakomitej kopalni położonej pomiędzy rzekami Pilzą a Wisłą, którą Polacy, lud szczepu Wenedów zamieszkujący tę okolicę, zwykli nazywać Elkosch” — cyt. za: A. Krupkowski, *Polskie metody wytwarzania metali w XVI wieku*, (w:) Georgius Agricola 1494–1555 — *Górnik, Metalurg, Mineralog, Chemik, Lekarz*, Wrocław 1957. Uwagę zwraca użycie po kilku wiekach prawie identycznie do śred-

że po obecnej reformie administracyjnej obszar dawnego powiatu olkuskiego zostanie podzielony pomiędzy nowe województwa — małopolskie i śląskie.

Trudno właściwie określić, kiedy dokładnie Żydzi pojawili się w Olkuszu. Pierwsza, kontrowersyjna, wzmianka w dziejach dotycząca Olkusza, pochodzi właśnie ze źródła hebrajskiego z XI w. Zawdzięczamy ją nieznanemu kupcowi żydowskiemu (Radaniec), który przekazał informacje o Olkuszu i jego kruszczach rabbiemu Szlomo Ben Icchakowi znanemu jako Raszi. Tenże zmieścił ją w swoim komentarzu do Biblii i Talmudu. W Księdze Proroka Nahuma wspomniany Raszi przy słowach „Wyrok na Niniwę” zapisał „*Ha-Elqoszi jest to miasto w państwie BLWWNJH, które należy do ziemi Izraela, choć leży poza granicami ziemi Izraela. I wiedz, że są tam rudy złota, srebra*”¹. Oczywiście z tego źródła nie wynika fakt żydowskiego osadnictwa w Olkuszu, niemniej jednak miasto zostało wzmiankowane, a geneza samej nazwy miasta Olkusz (w średniowieczu i później: *Ilkus, Lcuhs, Hilcus, Ilkusz* oraz *Elkosch*²) pozostaje do dzisiaj niewyjaśniona. Źródło XVI-wieczne, lustracja województwa krakowskiego, informuje, że Żydzi mieszkali już w mieście od około 30 lat³.

Starszy cmentarz żydowski powstał najprawdopodobniej po roku 1584, w tych też latach zbudowano dostawioną do murów obronnych miasta synagogę⁴. W tym miejscu znajduje się obecnie niezabudowany plac. Ponieważ nie przeprowadzono w tym miejscu badań archeologicznych, trudno w tej chwili wnioskować o ewentualnym związku pierwotnej synagogi z systemem obronnym murów miejskich. Wiele jednak wskazuje na to, że powstała ona w miejscu jednej z baszt.

Z 1648 r. pochodzi dokument mówiący o poszerzeniu żydowskiego cmentarza⁵. Tak jak wspomina D. Waleriański, macewy ze starego cmentarza zostały w 1993 r. wydobyte i przekazane do konserwacji, która została wykonana⁶. Do konserwacji poszły tylko najciekawsze z zachowanych do 1993 r. nagrobków, w tym jedna bogato zdobiona tumba (il. 1) Problem polega na tym, że do dzisiaj (listopad 1998) nagrobki te nie powróciły na swoje dawne miejsce. Pytanie, czy powinny? — pozostawiam bez odpowiedzi. Wykona-

niowiecznego zapisu brzmiącej nazwy miasta.

3. Por. F. Kiryk (w:) *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, Warszawa 1978, s. 175.

4. Tamże, s. 260–261.

5. Tamże, s. 261.

6. W Żydowskim Instytucie Historycznym znajduje się dokumentacja konserwatorska tychże macew, którą wykonał Jan Piekło. Por. J. Kocjan, *Niechciane macewy*, „Przegląd Olkuski”, grudzień 1997, s. 7.

2. Widok na fragment nowego cmentarza żydowskiego w Olkuszu
2. View of a fragment of the new Jewish cemetery in Olkusz

nie bądź odtworzenie planigrafii tego cmentarza na podstawie dokumentacji konserwatorskiej z 1984 r. jest obecnie całkowicie niemożliwe⁷. Te niezwykle cenne zabytki powinny zostać odpowiednio zabezpieczone i powrócić do Olkusza wtedy, gdy miasto rozwiąże problem ich bezpiecznej lokalizacji. Dzisiaj stary cmentarz żydowski w Olkuszu należy zaliczyć do kategorii II, czyli miejsc całkowicie pozbawionych nagrobków.

Nowy cmentarz żydowski powstał najprawdopodobniej na przełomie wieków. Nie ma na nim obecnie nagrobków starszych niż pierwsza dekada XX w. Cmentarz ten jest pokrytą gruzem łąką, z nielicznymi tylko stojącymi nagrobkami (il. 2). Na jednej z przewróconych macew widzimy element specyficznie olkuski. Złobki rytej inskrypcji hebrajskiej wypełniono ołowiem, którego rudy od wieków stanowią o bogactwie regionu. Oryginalny nagrobek zachował się też w zachodniej partii cmentarza. Przyczółek został na nim opracowany w formie płaskorzeźby przedstawiającej tradycyjny motyw drzewa oraz lwa opartego łapą o niewielkie przedstawienie macewy z rytymi literami Pe, Nun na ścianie przedniej. Ciekawym uzupełnieniem kompozycji jest tutaj użycie wolutowych listew roślinnych w zwieńczeniu nagrobka oraz na naddatkach ujmujących jego zamknięcie. Jest to zresztą jedy-

ny olkuski nagrobek „nobilitowany” wzmianką w literaturze (il. 3)⁸. Pomimo licznych apeli cmentarz ten ulega dalszej dewastacji, w chwili obecnej należałoby go przede wszystkim ogrodzić⁹.

Niewielkie uzupełnienie należy się cmentarzowi w Sławkowie. Chodzi tutaj o datę powstania tego obiektu. Na podstawie dokumentów, które dopiero niedawno ujrzały światło dzienne, możemy stwierdzić, że gmina żydowska w Sławkowie ukonstytuowała się dopiero w 1904 r., a pierwszym rabinem został Szmul Zajac. Wydaje się jednak, że ukonstytuowanie gminy poprzedzone zostało już intensywnym osiedlaniem się Żydów, najprawdopodobniej od 2 poł. XIX w.

Według danych pochodzących ze spisu ludności, dokonanego przez Niemców w grudniu 1939 r., na 7801 mieszkańców Sławkowa, gmina żydowska liczyła 960 osób¹⁰.

Jak wynika z Wykazu wszystkich nieruchomości będących własności Gminy Wyznaniowej Żydowskiej z 26 lutego 1933 r., w posiadaniu gminy znajdowały się następujące nieruchomości: bożnica wybudowana w 1896 r., łaźnia rytualna przy ul. Rynek 6 oraz cmen-

3. Nagrobek z nowego cmentarza żydowskiego w Olkuszu
3. Tombstone from the new Jewish cemetery in Olkusz

7. Por. Opracowania konserwatorskie z 1984 r. cmentarzy żydowskich: Olkusz ul. Ołowiana nr inw. 1554 oraz Olkusz ul. Kolorowa nr inw. 1552, złożone w Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków, Katowice ul. Jagiellońska 12, pokój 512 (dotyczą one starego i nowego cmentarza).

8. M. Krajewska, *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, nr 1–2, s. 50

9. Por. *Zgon Kirkutu*, „Dziennik Zachodni” nr 189 z 25–27 IX 1992, s. 5. Dokumentację weryfikacyjną wraz z fotografiami oraz ręcznymi odpisami inskrypcji przeprowadził zespół w składzie: mgr D. Rozmus, mgr M. Rozmus oraz mgr A. Witek, zespołem pod względem merytorycznym kierował prof. dr hab. J. Samek.

10. J. Kantyka, L. Rosikoń, *Sławków w latach okupacji hitlerowskiej 1939 — 1945*, Katowice 1984, s. 63; por. też „Kurier Sławkowski” nr 26 z IX 1993.

4. Fragment cmentarza żydowskiego w Sławkowie

4. Fragment of the Jewish cemetery in Sławków

tarz¹¹. Cmentarz usytuowany jest we wsi Krzykawka (Krzykawka 139), bezpośrednio przylegającej do obrzeży zabudowań Sławkowa. Powstał on na gruntach (1/2 morgi) nabytych od właściciela dóbr Krzykawka w 1907 r.¹² Najstarszy nagrobek posiada zapisaną na nim datę śmierci 1904 r. Oznacza to, że transakcja z 1907 r. legalizowała istniejący już stan faktyczny, zresztą dokumenty wskazują na powstanie synagogi

5. Fragment cmentarza żydowskiego w Sławkowie

5. Fragment of the Jewish cemetery in Sławków

w Sławkowie na 8 lat przed formalnym ukonstytuowaniem się gminy. Z informacji ustnej dowiedziałem się, że początki cmentarza wiążą się z działalnością przodków p. Jakuba Żelaznego, obecnie obywatela USA. Cmentarz sławkowski należy do najlepiej zachowanych cmentarzy w Polsce (il. 4, 5). Niestety, wiosną 1998 r. w kamiennym murze okalającym cmentarz powstały duże wyłomy (il. 6). Warunkiem przetrwania dla przyszłych pokoleń tego obiektu jest przeprowadzenie prac remontowych ogrodzenia.

Kolejną miejscowością, którą warto się zająć, jest Żarnowiec. Pewne wiadomości o gminie żydowskiej w Żarnowcu posiadamy dopiero z okresu po potopie szwedzkim. Handel i propinacja spoczywały w rękach Żydów¹³. Na podstawie wizytacji diecezjalnej z 1747 r. dowiadujemy się, że w mieście stoi bóżnica oraz, że większość domów w rynku miejskim należy do Żydów¹⁴. Większość populacji Żydów z Żarnowca została wymordowana podczas okupacji, głównie w obozie zagłady w Bełżcu¹⁵.

W miasteczku znajdują się dwa miejsca pocmentarne. Pierwsze z nich, związane ze starym cmentarzem, znajduje się w rejonie skrzyżowania ul. Kościuszki z ul. Miechowską. Jak pisze Piwowarski, aby za-

11. Dokument nr 713 — Wykaz wszystkich nieruchomości będących własnością Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Sławkowie, Sławków 26 II 1933 r. Dokument znajduje się w prywatnym posiadaniu, autor miał w ręku niedoskonałą jego kserokopię.

12. Tamże.

13. Kiryk, op. cit., s. 419.

14. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w olkuskim, Mariówka Opoczyńska 1933*, s. 32.

15. S. Piwowarski, *Karty z dziejów okupacji i podziemia*, (w:) *Żarnowiec — szkice z dziejów*, Kraków 1998, s. 110.

trzeć ślady po żydowskich mieszkańcach Żarnowca, Niemcy nakazali usunąć nagrobki z cmentarza żydowskiego¹⁶. Jak wynika z relacji kilku mieszkańców Żarnowca, część nagrobków mogła być wzięta do budowy domów mieszkalnych.

Drugi cmentarz znajdował się przy nieistniejącej już cegielni. Przy czym niejasny jest czas powstania tego obiektu. Okoliczne grunty zostały wykupione niegdyś przez Spółdzielnię Produkcyjną „Kłos”. Resztki „kierkofa”, tak nazywają to miejsce mieszkańcy Żarnowca, możemy jeszcze odnaleźć w kępie młodych brzoźek, przy polnej drodze prowadzącej w kierunku rzeczki Uniejówki. Widoczne na zdjęciach pozostałości nagrobków możemy określić jako bardzo późne przykłady żydowskich pomników cmentarnych. Pochodzą one prawdopodobnie z lat trzydziestych, z okresu gdy tradycyjna sztuka została już w większości przypadków wyparta przez lastrykowe i betonowe konstrukcje (il. 7)¹⁷.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć o cmentarzach w Pilicy. W ramach programu „Judaica” rozpoczęto wykonywanie komputerowych dokumentacji kilku cmentarzy. Dokumentację nowego cmentarza w Pilicy zakończono wydaniem drukiem pełnej i jak dotychczas jedynej tego typu monografii (L. Hońdo, D. Rozmus, A. Witek, *Cmentarz żydowski w Pilicy. Rys historyczny i materiały inwentaryzacyjne*, Kraków 1995) w powojennej historii polskich badań nad tematyką żydowską¹⁸. Warto dodać, że publikację materiałów wspomogły finansowo władze Pilicy. W monografii nie uwzględniono nagrobków ze starego cmentarza w Pilicy. Są one wmurowane w ściany domu kwaterekowego (il. 8). Budynek ten w pewnej nieokreślonej przyszłości będzie na pewno rozbierany, wtedy też powstanie szansa odzyskania cennych macew. Podobna szansa otworzy się kiedyś w Żarnowcu. Warto, aby służby konserwatorskie miały na uwadze tego typu ewentualność.

Wspomniana powyżej publikacja o cmentarzu pilickim z serwisem czarno-białych zdjęć nie oddaje również słabo lub w ogóle niezachowanych śladów polichromii. Tematyka ta zaś zarówno w sferze dociekań nad symboliką, jak i estetyką znajduje się dopiero u progu kompleksowych badań¹⁹. Tym bardziej cenne jest to, że w wypadku Pilicy w kilku przypadkach zachowały się unikalne ślady kolorowego zdobienia nagrobków, jak np. na macewie pochodzącej z 1908 r. (il. 9)

Kończąc chciałbym zaznaczyć, że cmentarze żydowskie są elementem naszego wspólnego polsko-żydowskiego dziedzictwa. Są fragmentem dorobku kulturowego tworzonych przez wiele narodów, dla których

6. Widok zniszczonego ogrodzenia cmentarza żydowskiego w Sławkowie (jesień 1998 r.)

6. View of the damaged fencing of the Jewish cemetery in Sławków (autumn 1998)

7. Zagłębiona w ziemię macewa z nowego cmentarza w Żarnowcu

7. A matsevah sunken into the ground in the new cemetery in Żarnowiec

ten kraj stał się przystanią, a nawet ojczyzną. Jako archeolog mogę autorytatywnie stwierdzić, że wartość zabytkowa cmentarzy żydowskich, będących zarówno w sferze sztuki jak i paleografii przykładem unikalnej syntezy kultury europejskiej ze starożytnym żydow-

16. Tamże.

17. Autor artykułu nie odczytywał dat na nagrobkach, ponieważ wymagałoby to częściowego odkopania nagrobków.

18. Por. E. Bergman, *Dokumentacja synagog i cmentarzy żydowskich w Polsce*, (w:) *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, Kraków 1997, s. 323–328; por. też D. Rozmus, recenzja książki M. Wodzińskiego, *Inskrypcje hebrajskie na Śląsku od śred-*

niowiecza do XVIII wieku (Hebrew Inscriptions in Silesia from the Middle Ages to the 18th Century), Wrocław 1996, w „Folia Orientalia”, vol. XXXIV, 1998, s. 232.

19. Praktycznie dotychczas tylko jedna większa publikacja zajmuje się tą problematyką: A. Trzciniński, *Polichromia nagrobków na cmentarzach żydowskich w Polsce południowo-wschodniej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, nr 1–2, s. 63–65.

8. Macewa ze starego cmentarza żydowskiego w Pilicy wmurowana w ścianie domu przy ul. Klasztornej

8. A matsevah from the old Jewish cemetery in Pilica walled in in a house in Klasztorna Street

skim dziedzictwem kultury orientalnej, będzie rosła w sposób niewymierny i tylko od nas zależy na ile ocalimy je dla następnych pokoleń poszukujących korzeni swojej tożsamości. W sposób na ogół dla nas niezauważalny, już zaledwie za trzy lata większość nagrobków żydowskich będzie pochodzić z pierwszej połowy ubiegłego stulecia (sic!), dziewiętnastowieczne zaś staną się świadectwem sztuki i kultury sprzed dwu stuleci.

9. Bogato polichromowana macewa z cmentarza żydowskiego w Pilicy

9. Lavishly polychromed matsevah from the Jewish cemetery in Pilica

Już w 1957 r. T. Żychiewicz napisał „Historii nie da się zmienić, można ją tylko sfalszować, ale wówczas przestaje być historią. Nie da się także wymazać żadnego z jej rozdziałów. Można tylko przemilczeć, ale wówczas szkodzi się tylko jej obiektywnej wartości. I choćby dlatego tylko te kamienie są także i nasze. A jeśli tak — czas znaleźć dla nich miejsce na kartach kroniki dnia dzisiejszego”²⁰.

20. T. Żychiewicz, *Ginące kamienie*, „Ziemia”, R. II, 1957, nr 3, s. 16–18.

New Data on Jewish Cemeteries in the Former County of Olkusz, within Administrative Boundaries up to 1975

This text comprises a supplementation to the article by Dariusz Waleriański: *Cmentarze żydowskie w woj. katowickim* (Jewish cemeteries in the voivodeship of Katowice), published in “Ochrona Zabytków” 1998, no. 3.

The author discusses cemeteries in Olkusz (the old and new cemetery), Sławków, Zarnowiec and Pilica.